Peter Schreiner

IKONOKLAZEM: NJEGOV POMEN ZA BIZANC IN NJEGOVE POSLEDICE NA ZAHODU

Predavanje na oddelku za zgodovino ljubljanske filozofske fakultete 6. aprila 1987.

Ne da se zanikati, da spada ikonoklazem k tistim pojavom, ki so zbudili zanimanje daleč prek specialnega proučevanja zgodovine bizantinske države. K temu lahko celo rečemo, da je postalo moderno zavzemati stališče do ikonoklazma, pri tem pa se zdi, da ni vedno bistvena kompetentnost mnenja. Več kot ducat razprav in monografij je bilo posvečenih tej tematiki samo v zadnjih desetih letih, ne da bi mogli ugotoviti kakšen vidnejši napredek, pač pa ravno nasprotno. Ker se ikonoklazem pojavlja kot ideološki problem, je ukvarjanje s to tematiko zlasti po meri časa, ki se manj zanima za ideje kakor za ideologije, ki pojmom svobode in tolerance posveča veliko publicistično pozornost in zato tudi uničevanju intelektualnih vrednot pripisuje povečani pomen. Bizantinski ikonoklazem v teku zgodovine gotovo ni edino obdobje, v katerem je centralna oblast idejno in materialno ukrepala proti drugače mislečim, vendar pa je po svojem poteku in svoji sodbi s strani sodobnikov in kasnejših dob eksemplaričen, tako da je v različnih jezikih pod vsakokrat različnimi oznakami dal ime podobnim, pa tudi le navidezno podobnim sporom.

Tudi resni raziskovalci so često spregledali, da je ikonoklazem v prvi vrsti notranjebizantinski spor, ki je, neodvisno od teološke vsebine, ogrozil zakoreninjene tradicije in je bil zaradi tega izpostavljen zelo močni protipropagandi. Ker nam je iz virov dosegljiva skorajda samo ta protipropaganda, se zdijo posledice ikonoklazma večje in globlje kot so dejansko bile. Gerhard Ladner pravi takole: »Bizantinski ikonoklazem je bil ena največjih političnih in kulturnih kriz v Bizancu, največja med monofizitskim sporom in latinsko osvojitvijo Carigrada leta 1204«.[1] L. W. Bernard, avtor pred kratkim izdane monografije o ozadjih ikonoklazma, meni: »Ikonoklazem, ki je pretresal bizantinsko cesarstvo od 720 do 843, je bil eden od mejnikov, ki je vodil k ločitvi vzhodne in zahodne polovice krščanskega sveta.«

Te globalne ocene gredo daleč prek stvarnosti. Cilj našega predavanja je, dati prispevek k bolj realistični oceni dogajanj. Preden preidemo k historičnim dejstvom, pa moramo vendar dati nekaj pojasnil k teološkemu vprašanju, kajti ikonoklazem je v prvi vrsti in predvsem v svojih začetkih teološki spor. Gre namreč za vprašanje, v kako veliki meri je dovoljeno izdelovanje verskih podob in njihovo čaščenje. Eikon — v itacistični izgovorjavi ikon — je bila za Bizantince vsaka likovna upodobitev, bodisi slika na leseni plošči, freska ali skulptura, ne oziraje se na to, ali je šlo za posvetni ali religiozni predmet upodobitve. Le mimogrede naj opozorimo, da temelji omejitev na versko sliko na leseni plošči (kar je današnje pojmovanje »ikone«) na razvoju v postbizantinski dobi, čeprav je bizantinska teologija ikon v 8. in 9. stoletju veliko prispevala k tej zožitvi. Če odmislimo različne izjeme, ni poznala zgodnja cerkev v prvih dveh in pol stoletjih nobenih podob. Brez omejitev je bila v veljavi starozavezna prepoved podob. Do uveljavitve potrebe po slikah pri širokih krščanskih slojih je prišlo šele v 4. stoletju pod Konstantinom Velikim. Priznanje krščanstva kot ene od državnih religij (312) in javna naklonjenost Konstantina tej religiji je vodila, zlasti v mestih, k velikemu prilivu pogansko usmerjenih kristjanov. Ti pa so prinesli kot samo po sebi razumljivo dejstvo iz svoje dotedanje tradicije ljubezen do likovnih upodobitev, kar je bila helenska dediščina. Nastanek svojskega

[1] Medieval Studies 2, 127 ss.

krščanskega sveta podob pade v ta čas. V podrobnosti se na tem mestu ne bomo spuščali. Pojava krščanske ikonografije seveda ne moremo izenačiti s kultom in čaščenjem slik. Do tega je namreč prišlo na podlagi povsod razširjene ljudske pobožnosti, na katero je opozoril Ernst Kitzinger v svoji temeljni razpravi o kultu podob pred ikonoklazmom.[2] Svoboda veroizpovedi od Konstantina dalje je bistveno prispevala k razvoju meniških skupnosti, k puščavništvu in romarstvu, območjem, ki so se lahko izmaknila nadzoru uradne cerkve. Prav v teh pa moramo iskati začetke globoko zakoreninjenega čaščenja podob.

Verniku namreč ni več zadostovalo samo posedovanje relikvij, še manj poročilo o mučeništvu, če si ni mogel čaščene osebe jasno predstavljati. Posebno pomemben je bil vpliv, ki so ga imele upodobitve še živečih svetnikov. To so bili tako imenovani stiliti, menihi s stebrov. Ti asketi so preživeli večji del svojega življenja na majhnih stebrnih ploščadih, od koder so delili nasvete, opravljali čudežne ozdravitve in kmalu postali cilj živahnih romanj. Kdor se je podal na dolgo pot k svetniku na stebru, je želel končno imeti tudi podobo za spomin. Tako si moremo razlagati podobe stilitov, ki so jih našli na različnih delih rimskega cesarstva. Te podobe, ki teološko niso mogle zbujati nikakršnih pomislekov, so spodbudile težnjo, da bi na enak način upodabljali osebe iz daljne preteklosti, s katerimi so se verniki čutili povezane prek kulta. K temu sicer nimamo iz te zgodnje dobe nikakršnega slikovnega dokaza, vendar pa se je ohranila cela vrsta čudežnih zgodb iz obdobja 5. do 7. stoletja, ki se spletajo okrog ikon. Pripoveduje se o Kristusovih ikonah, ki oddajajo zdravilne rosne kaplje, o zdravilnem olju iz svetilke na neki ikoni, o ikonah, ki povzročajo, da iz usahlih studencev ponovno privre voda. Ozdravitev povzroči celo stopljeni vosek pečata s portretom kakega svetnika.

Kult podob se od 5. stoletja ni razširil samo med nižjimi sloji prebivalstva, temveč je zajel tudi najvišje sloje v državi. Če že ljudska pobožnost ni upoštevala temeljne teološke razlike med izvirno sliko in posnetkom, pa se je moralo čaščenje podob s strani države seveda na to ozirati. Ker pa ni obstajal noben nedvoumno jasen opis novozaveznih oseb, v prvi vrsti Kristusa, ker je bil torej izgled izvirnika neznan, se je dalo težko opravičevati izdelovanje posnetkov. To dilemo so razrešili »acheiropoietoi«, podobe, ki »niso bile ustvarjene od človeške roke«. To so upodobitve Kristusa ali Marije, ki naj bi jih ustvarila ali pri izdelavi vodila božja roka, prav tako take, ki so bile nato na čudežen način razmnožene. Pojav tako imenovanih »acheiropoietoi« oziroma njihovo ponovno odkritje (potem ko so bili dolgo skriti), kakor pripovedujejo čudežne zgodbe, pade v 6. stoletje. Njihov namen je bil predvsem ta, datirati slikovne upodobitve nazaj, vse v historično dobo upodobljenih oseb, torej v apostolski čas.

Najznamenitejši od vseh »acheiropoietoi« je bil tako imenovani mandilion iz Edese, na platno upodobljena Kristusova slika, na katero prvič naletimo v zvezi s perzijskim obleganjem Edese leta 544. Istočasno se sporočajo tudi prve legende o njenem izvoru. Kralj Abgar iz Edese je za sliko prosil samega Kristusa in jo je tudi dobil. S tem sta bila izpolnjena dva bistvena predpogoja za čaščenje podob: avtentičnost likovnega pričevanja in dejstvo, da se da narediti Kristusovo podobo, da je torej Kristusa mogoče slikovno upodobiti. Še več, da niti sam ni nasprotoval temu, da bi ga likovno upodobili. Ti primeri kažejo, da so bili še v 6. stoletju potrebni pridržki, ki naj bi opravičevali slikovno upodabljanje, da torej glasovi nasprotnikov še dolgo niso bili utišani. Tako si moremo tudi pojasniti, da so slikovne upodobitve šele sorazmeroma pozno dobile kanonistično podporo, šele leta 692, v 22. kanonu trulskega koncila. Tedaj so izrecno prepovedali simbolično upodabljanje Kristusa kot jagnjeta in predpisali upodabljanje v povsem človeški obliki. Z datumom stojimo štirintrideset let pred uradnim izbruhom ikonoklazma, navidezno na koncu razvoja, ki pa je bil v resnici le zatišje pred viharjem.

[2] The Cult of images in the age before iconoclasm, Dumbarton Oaks Papers 8, 1951.

Danes more veljati kot gotovo, da notranji vzrok za ikonoklazem ni bilo slikovno upodabljanje na sploh, temveč upodabljanje Kristusa. Ikonoklazem v svojih teoloških začetkih ni nič drugega kot nadaljevanje več stoletij dolgih kristoloških sporov v cerkvi vzhodne državne polovice. Odnos božje narave do človeške narave v Kristusu je moral nujno vplivati na ikonografijo Kristusa, ker podoba predvsem (ikonoklasti so trdili da »izključno«) podaja njegovo človeško naravo. Z diskusijo o Kristusovi podobi se je v celoti znova razplamtel tudi stari spor o prepovedi upodabljanja.

Zdi se, da so tudi ob začetka omenjenih primerih ljudske pobožnosti bili nasprotniki podob še vedno številni. Vzrok za naše majhno znanje ni toliko v pomanjkanju nasprotnih glasov, pač pa v sistematičnem uničevanju upodabljanju sovražnih spisov že v času ikonoklazma in po njegovem zaključku v 9. stoletju. Niti nasprotniki, niti privrženci niso pred sporom v 8. stoletju izoblikovali dovršene teologije ikon. Spor, ki ga je sprožil bizantinski cesar Leon III., je bil spočetka teološki spor o Kristusovi podobi, in se je potem razširil v osrednji spopad med cesarjem in določenimi krogi v cerkvi. Tako ni šlo le za pojasnjevanje besede, temveč za same predmete, ki so v teku več stoletij postali trden sestaven del ljudske pobožnosti, za ikone. Ne moremo se izogniti vtisu, da ti predmeti niso bili do take mere sveti samemu ljudstvu kakor pa dejanskim duhovnim usmerjevalcem ljudstva — menihom.

Če je ikonoklazem, kot je bilo uvodoma poudarjeno, sprožil v bizantinološki vedi in izven nje tako številne diskusije, je ne nazadnje vzrok za to v stanju virov. Poleg skromnosti virov je tu še njihova enostranskost, v tem smislu, da so nam v historičnih opisih ohranjeni samo glasovi zagovornikov podob, iz teoloških spisov pa se da le mukoma izvleči nekatere fragmente nasprotnikov. Dejansko so sodobni dogodkom samo življenjepisi v zbirki »Liber pontificalis«. Opisi patriarha Nikefora in Teofana izhajajo že iz druge generacije. Časovni razmak pri nastanku virov za ikonoklazem pa je odločilnega pomena pri njegovi presoji. Prav številna moderna dela odražajo poenostavljeno razumevanje vseh za ikonoklazem razpoložljivih pričevanj, ne oziraje se na njihov izvor in njihovo starost, in vodijo v protislovja, napačne sklepe ali pavšalne sodbe. Historično sklepanje iz kasnejšega razvoja na začetke je v tem primeru vodilo do precejšnjih zmot.

Nerazumljiv in nepojasnjen se je zdel že samim Bizantincem neposredni izbruh spora, ki je, četudi z velikimi prekinitvami, trajal več kakor sto let, in zaradi tega so bili različni poskusi razlage. Patriarh Nikefor je dal očitno malo zadovoljujoče pojasnilo, ki se v celoti omejuje na zunanjosti. Na otoku Thera, današnjem Santorinu, naj bi bil izbruhnil vulkan — to poročilo je bilo povsem pravilno — in cesar Leon naj bi si ta naravni pojav razlagal kot znamenje božje jeze. »Odtlej«, pripoveduje dobesedno Nikefor, »se je postavil proti pobožnosti in je mislil na uničenje svetih podob, ker je bil prepričan, da je zaradi njihove postavitve in čaščenja prišlo do strašnega naravnega pojava.«

V aktih ikonam naklonjene sinode leta 787 se prvič pojavi judovska legenda. Neki judovski zastrupljevalec naj bi pregovoril kalifa Jazida, naj da v svoji državi odstraniti podobe iz krščanskih cerkva. Jazid naj bi se ravnal po nasvetu in naj bi dal ukaz za uničenje. To zgodbo je prevzel Teofanes in jo še razširil; namreč, da si je neki Jud, ki se je imenoval Beser, pridobil naklonjenost cesarja Leona in ga pregovoril, da tudi v svoji državi posnema kalifove ukrepe o uničenju podob. Georgios Monachos sprejema to sporočilo, vendar je iz enega Juda napravil dva, ki sta Jazidu svetovala uničenje podob, se nato podala na bizantinsko ozemlje, in — kako idilično — ob nekem izviru srečala mladega Leona, mu napovedala cesarsko oblast in ga pripravila k prisegi, da bo v primeru pridobitve cesarske oblasti nastopil proti podobam. Leon je postal cesar, zopet se pojavita oba Juda in izdan je odlok o uničenju svetih podob. Ta zgodba je določila predstavo o nastanku ikonoklazma v kronistiki poznih bizantinskih stoletij, s tem da je tako zavrženo herezijo lahko povezala le z najhujšimi sovražniki Bizantincev, z Arabci in Judi.

Moderna znanost je ponovno pograbila to legendo in je videla v judovski in muslimanski prepovedi svetih podob glavno komponento bizantinskih ukrepov. Pri tem je tudi uveljavila predstavo o izvoru cesarja Leona iz vzhodnih provinc, čeprav je ta še kot otrok prišel s starši v Trakijo. Judovsko-arabsko hipotezo sta zavrnila Aleksander Vasiljev in z novimi vidiki Stephan Gero. Morda je obstajal edikt kalifa Jazida proti podobam iz leta 721, vendar pa zaradi vladarjeve smrti ni prišlo do njegove izvedbe. Nobena neposredna ali posredna črta ne vodi od tod k ukrepom cesarja Leona. Na sinodi leta 787 se omenjata pismi dveh metropolitov, Tomaža iz Klavdiopolis in Konstantina iz Nikoleje, iz katerih bi se dalo sklepati, da sta ta dva pregovorila cesarja k ikonoklastičnim ukrepom. V Tomažu so dolgo videli zastopnika že tako ikonoklazma osumljenih vzhodnih metropolij, dokler se ni izkazalo, da je bil mitropolit v bitinijski in ne v izavrijski Klavdiopolis! Kateri motivi ali katere osebnosti so vplivale na Leona, ostaja še neznano. Sami se nagibamo k mnenju, da je treba videti kot glavni vzrok za to cesarjevo osebno ikonam sovražno stališče v teoloških motivih. Za to ni bila potrebna pobuda s strani Judov ali Arabcev, kajti nasprotovanje ikonam je bil imanentni sestavni del vsakega resnega teološkega razmisleka. Verskopolitična samostojnost in lastno teološko mnenje sta značilni za mnoge bizantinske cesarje. Menimo, da se patriarh Nikefor zelo približuje dejanskemu povodu, ko govori o vulkanskem izbruhu. Razmislek o vzrokih božje jeze je lahko vodil k malikovalstvu kot (njenemu) vzroku. In po izrecnem Nikeforovem pričevanju so bili spočetka le govori, ki jih je imel cesar v javnosti. Ker teh ni imel kdorsibodi, temveč sam cesar, so lahko sprožili plaz in porušili v bizantinski državi zmeraj negotov verski mir. Ne moremo pri tem tudi izključiti, da so bili gotovo na dvoru krogi, ki so skušali potisniti v ozadje od Justinijana naprej vedno močnejši vpliv cerkve na državno življenje, ki so hoteli postaviti meje temu, da je duhovna oblast presegala cesarsko. To preseganje se kaže jasno v simboliki novcev in pečatov, na katerih Kristus — in s tem cerkev — dominira nad cesarjem.

V urejeni državi, kot je bil Bizanc, se je predpostavljalo, da mora biti na začetku vseh ukrepov neki cesarski odlok. Dolgo časa so ga datirali v leto 726 in ga enačili s cesarskimi govori, pozneje so domnevali leto 730 in ga povezovali z odstavitvijo patriarha Germana, vendar pa je obstoj formalnega dekreta povsem neverjeten. Gotovo je, da so se v obdobju štirih let, med 726 in 730, vsaj v prestolnici in med duhovščino, že jasno izoblikovali zagovorniki in nasprotniki ikon. Kar zadeva metropolite in škofe, so ti hitro in v pretežni večini prestopili na cesarjevo stran. Tudi to ni novum v bizantinski zgodovini, obenem pa je primer, ki se je med ikonoklastičnimi boji večkrat ponovil v eno ali drugo smer.

Ali z dekretom ali ne, vsekakor je cesar napovedal boj svetim podobam! Kako je dejansko učinkovala prepoved podob pod Leonom od leta 730 pa do cesarjeve smrti leta 741? Bila je omejena skoraj izključno na teološko diskusijo. Patriarh Nikefor ne omenja niti enega konkretnega primera preganjanja; sporoča le splošno, da so številni verniki morali pretrpeti veliko število mučenj. Teofan poroča o odstranitvi Kristusove podobe ob vhodu v cesarsko palačo, in v tej zvezi o nekaj ljudeh, ki so bili mučeni ker so hoteli preprečiti odstranitev podobe. Usmrtitve zaradi tega povoda se omenjajo za primer šele v nekem viru iz 10. stoletja. Gotovo ni verjetno, da bi se ikonoklastični ukrepi v času Leona III. izvajali izven Carigrada in morda še nekaterih drugih večjih mest. Vojaški upor v Grčiji, ki se v nekaterih virih omenja kot protiikonoborski, ni imel dejansko nobene zveze s teološkimi spori. Odstranitev vseh ikon in njihov sežig na enem osrednjem mestu v Carigradu, o čemer poroča Pavel Diakon, se ne omenjata niti enkrat pri ikonodulskih bizantinskih avtorjih.

Pod Leonom III. so se omejevali ikonoklastični ukrepi skoraj izključno na teološko diskusijo, če odmislimo odstranitev Kristusove podobe z vhoda v cesarsko palačo. Šele pod Leonovim sinom Konstantinom V. je koncilu leta 754 sledil val uničevanj in preganjanj, ki so se zaključila s cesarjevo smrtjo leta 775. Po vtisu teh

let se ponavadi napačno presoja celotni ikonoklazem. Koncil pod cesarico Ireno leta 787 je zopet dovolil čaščenje podob in tudi Irenin naslednik Nikefor ni spreminjal teh sklepov.

Ne da se oporekati dejstvu, da zunanjepolitični uspehi proti Bolgarom in Arabcem v času Irene in Nikefora niso bili ravno bleščeči. Cesarja Nikefora je celo doletela smrt, ko je leta 811 padel v bolgarsko zasedo. Sovpadanje vojaške šibkosti države in obnovitve kulta podob bi se moglo prav lahko propagandistično izkoristiti. Leon V., ki je leta 813 kot poveljnik vzhodne vojske postal cesar, se je zopet navezal na vojaško in verskopolitično tradicijo Leona III. in Konstantina V. Kakor je sinoda leta 787 rade volje ponovno dovolila čaščenje podob, prav tako ga je radovoljno prepovedala nova sinoda leta 815. Vendar je sedaj ponovno oživljeno gibanje ostalo brez poleta. V bistvenem so bili izrečeni že vsi argumenti za in proti. Poleg tega je bila sedaj v Konstantinoplu številčna in predvsem glasna skupina zagovornikov ikon; to so bili menihi samostana Studiu, ki so imeli privržence v številnih samostanih bizantinskega cesarstva. Druga faza ikonoklazma obstoji v bistvenem iz ukrepov cesarja proti opoziciji studitov. Ker so ikonoklastični cesarji drugega obdobja v teologiji sicer posnemali svoje predhodnike iz prvega obdobja, vojaških uspehov pa ni bilo, tudi ta argument ni imel več teže. S porazom cesarja Teofila proti Arabcem leta 837 pri Amoriónu, njegovem rojstnem kraju, se je končala tudi bojna moč ikonoklastične stranke. Po cesarjevi smrti leta 842 je njegova žena Teodora leta 843 sklicala sinodo, ki je tokrat dokončno sankcionirala čaščenje ikon. Približno dve desetletji še slišimo o opozicionalnih škofih, vendar je gibanje izgubilo vsakršen vpliv, ne nazadnje, ker je teološka diskusija stotih let prinesla dovolj argumentov za zakonitost svetih podob. Meništvo, ki ga je nazadnje zastopal samostan Studiu, in ki je kot porok ljudske pobožnosti od 5. stoletja zastopalo kult podob, je izbojevalo zmago.

Spregovoriti moramo še o tem, kakšne posledice je imel ikonoklazem v različnih delih države. Raziskave, ki smo jih opravili na drugem mestu (rezultatov tukaj iz časovnih razlogov v posameznostih ne moremo navajati), kažejo, da se ikonoklastični ukrepi nikakor niso povsod izvajali. Težišča so bila, časovno seveda različno, velika mesta, zahodna Mala Azija in od časa do časa Kreta. Brez dvoma nekatere dežele niso nikoli doživele ikonoklastičnih pustošenj. Ta ugotovitev ne temelji na zaključkih e silentio, temveč izhaja iz »seznama« gotovih območij, ki ga navaja neki svetniški življenjepis.

Pomembno je še, kaj bi se moglo reči o družbenih nosilcih gibanja. Gotovo so bili ikonoklastični oddelki cesarske garde v prestolnici. Druge vojaške enote so v bistvu vedno zavzele nevtralno stališče, kakor so pokazale temeljite raziskave. Mestno prebivalstvo Carigrada je bilo, vsaj njegovi nižji sloji, odločno ikonoklastično. O prebivalstvu provinc se ne da postaviti nobenih trditev ali tudi samo domnev. Gotovo je, da ni bilo posebno prizadeto od teh sporov. Cerkvena hierarhija, škofje in metropoliti, se je ravnala po prevladujočem cesarskem stališču, vendar pa so bili le maloštevilni militantni nasprotniki ikon. Ostane še meništvo. Večkrat so videli v ikonoklazmu spopad za premično in nepremično posest, izhajajoč iz razmer v zahodnem meništvu. Ta posest naj bi bila cesarjem, ki so vedno potrebovali denar, trn v peti. »Neizmerna zemljiška posest« se je izkazala po natančnem preverjanju preprosto kot neobstoječa, premično imetje zlata in srebra pa kot resnično skromno. Kakor je dokazal A. Grabar, tedaj še ni bilo ikon, obitih z dragimi kovinami. Meništvo tudi še ni predstavljalo zaključne opozicije, kajti bili so tudi cesarju naklonjeni samostani, v katerih so privrženci ikon sedeli v ječah. Množični beg deset tisočev menihov v Italijo je povsem učenjaška izmišljotina.

Kot dokaz daljnosežnih posledic ikonoklazma se rado navaja dejstvo, da nimamo iz tega časa nobene v bizantinskem cesarstvu izdelane ikone. Vzrok za to je vsekakor (bolj kakor v ikonoklazmu) v nenehnih vojaških vpadih, ki jih je doživljalo bizantinsko cesarstvo, pa tudi v podnebnih pogojih, ki niso omogočili, da bi se

podobe na lesu neomejeno dolgo obdržale. Daljnosežne posledice je imel ikonoklazem le v novo razviti teologiji ikon, ki je utrdila pojme avtentičnosti, izvirne podobe in posnetka. To je bilo odločilno v naslednjih stoletjih za razvoj umetnosti, ki je za slikarje uveljavil kot obvezujočo določeno tipologijo, ki se napačno istoveti z nepremičnostjo in togostjo.

Vi celoti se, da torej za bizantinsko cesarstvo postaviti ugotovitev, da ikonoklazem te države ni pretresel v njenih temeljih, pač pa so jo načenjali stalni spopadi z Arabci in Bolgari. Notranji razdor, ki je zajel vse sloje prebivalstva, zlasti pa oborožene sile, je pač onemogočal obrambo. Ni bil ikonoklazem tisti, ki je osredotočal zanimanje države v celoti na nacionalne, lahko rečemo nacionalno grške probleme, temveč je bil to boj proti zunanjim sovražnikom. To stanje razmer je vodilo k naziranju, da se da bistveno (prestolnico, prav tako trakijsko in azijsko zaledje) obdržati le, če se utrpijo izgube v obrobnih področjih. K tem obrobnim območjem je spadala tudi Italija.

Tako smo prišli do druge osrednje točke predavanja, do vprašanja, kakšen je bil v splošnem pomen ikonoklazma za Italijo in za Zahod. Če verjamemo bizantinskemu zgodovinarju Teofanu, so bili zelo tesni povezovalni momenti, ki pa se vsi pri natančnem preverjanju pokažejo kot nevzdržni. Za leto 726 poroča Teofanes: »Brezbožni cesar Leon je začel ljudstvo poučevati glede uničevanja svetih in časčenih podob. Ko pa je Gregor, rimski papež, izvedel za to, je preprečil oddajanje davkov iz Italije in Rima, poleg tega pa je Leonu poslal pismo dogmatične vsebine, v katerem je trdil, da cesar ne sme imeti govorov o veri in da ne sme spreminjati starih, od očetov sporočenih dogem.« Presenetljivo je, da so to poročilo dolgo časa imeli za čisto resnico, čeprav »Liber pontificalis«, vir, ki gotovo ni naklonjen ikonoklazmu, dogajanje opisuje povsem drugače. Iz življenjepisa papeža Gregorija II. izhaja, da je cesar Leon na Siciliji in v južni Italiji pobiral davke in da pri tem ni izvzel cerkvene posesti. Ta ukrep je izzval protest papeža, ki je končno tudi odklonil dajatve. Nekaj vrstic kasneje in brez povezave s cesarjevim davčnim ukrepom omenja »Liber pontificalis« tudi Leonov ikonoklastični edikt. Teofan nasprotno zavestno ali nehote zamenjuje časovno zaporedje in postavlja kot podlago papeževega ravnanja motiv (prepoved svetih podob), ki je zgodovinsko evidentno napačen. Vendar ena zmota ni dovolj! Za leto 732 ponovi Teofan z drugimi besedami očitno isti ukrep: »Cesar je za eno tretjino povečal glavarino prebivalstvu Sicilije in Kalabrije. Glede tako imenovanega patrimonija apostolskih knezov... je izdal odredbo, da je treba te dajatve oddajati državni blagajni.« Tudi ta odredba, če še naprej sledimo Teofanu, je v zvezi z ikonoklazmom. Kajti istega leta 732 je cesar Leon opremil ladjevje, ki naj bi v Italiji zlomilo papežev odpor, vendar je to doživelo brodolom na Jadranskem morju. Ottorino Bertolini je v tej zvezi dokazal, da ta vojaška akcija nima nič opraviti s papežem, ikonoklazmom in davčnimi ukrepi, temveč naj bi osvobodila Raveno iz rok Langobardov, ki so mesto leta 732 začasno zavzeli. Fiskalni ukrep, ki ga »Liber pontificalis« jasno opredeljuje, je Teofan razdelil in ga navedel za dve leti. V znanosti je to prvi ugotovil Bertolini. Kljub temu se v večini prikazov povezuje z domnevnim ukrepom iz leta 732 mnogo diskutirano vprašanje odnosov Vzhod — Zahod, namreč jurisdikcijska podreditev škofijskih sedežev carigrajskemu patriarhu. Teofanova notica pod nobenim pogojem ne dopušča take interpretacije. Tudi ostroumnega učenjaka kot je bil Erich Caspar, je spravilo v začudenje, zakaj odcepitve škofijskih sedežev ne omenja »Liber pontificalis«. Prvi točno datirani namig na odpad cerkvenih provinc najdemo šele med leti 787 in 794 v pismu papeža Hadrijana Karlu Velikemu. Ključno mesto se tam glasi: »... škofijski sedeži rimske cerkve, ki so nam bili odvzeti skupaj s patrimonijem tedaj, ko so odstranjevali svete podobe«.[3] Stavek dopušča le en kronološki sklep, namreč »med ikonoklazmom«, vendar ne dopušča nobenega vsebinskega povezovanja z ikonoklazmom. Na tem mestu se ne bomo izčrpneje spuščali v obravnavo tega jurisdikcij-

[3] Monumenta Germaniae Historica, Epistulae V, Epistulae Karolini aevi III, 57.

skega ukrepa bizantinskega cesarja. Naj na kratko rečemo le to: do odvzema škofijskih sedežev je prišlo enkrat v drugi polovici 8. stoletja, dokončno šele v teku 9. stoletja. Privatni bizantinski seznam škofij (Basileios iz Jalimbene, v Armeniji) iz leta 838 ali verjetneje 886, omenja čas te uredbe, ki je obenem njen vzrok: »... odcepljeni so bili od rimske stolice, ker je bil papež v starem Rimu prišel pod oblast barbarov.« Ti barbari so seveda Franki. Tudi Teofan poroča v zvezi s cesarskim kronanjem leta 800, da je Rim sedaj pod oblastjo barbarov. Dogodka torej ne moremo postaviti pred leto 755/756, pred poseg Pipina v Italijo. Vzrok za ta ukrep, ki je bil daljnosežnega pomena za cerkveno zgodovino naslednjih stoletij, zopet ni ikonoklazem.

Stališče papežev do ikonoklastičnih cesarjev je predmet zase, ki gà ne moremo in extenso obravnavati. V celoti se da reči, da papeži niso nikoli tolerirali ikonoklastičnih naukov, vendar kljub temu niso nikoli dopustili, da bi v tem vprašanju prišlo do trajnega preloma. Resnično zanimivi so z ozirom na stanje raziskav stiki med cesarjem Leonom III. in papežem Gregorijem II. Ohranili sta se dve obsežni Gregorijevi pismi v grščini, v katerih se kaže z znanjem bogato ikonodulsko dokazovanje, na podlagi katerega nastopa papež že od začetka, od leta 726 in leta 729, kot skoraj militanten nasprotnik ikonoklazma. Ker pismi omogočata tudi spoznanje cesarsko-bizantinskega stališča, se uporabljata kot pomembno pričevanje za začetke čaščenja podob. Čeprav tudi zagovorniki njihove avtentičnosti (kot E. Caspar) niso povsem izključevali določenih kasnejših interpolacij, je šele leta 1969 Jean Gouillard filološko dokazal, da gre za popolna ponaredka. Tretje pismo bizantinskemu patriarhu Germanu se prav tako po krivici pripisuje papežu Gregoriju II. Dieter Stein je v svoji münchenski disertaciji postavil hipotezo, da je to pismo leta 743 poslal grško govoreči papež Zaharija patriarhu Anastaziju. Ta rezultat seveda ne pomeni, da Gregorij II. ni reagiral na dogodke v Carigradu, vendar ne v obliki, v kakršni smo si doslej to predstavljali.

Problem ikonoklazma na Zahodu se postavlja še z drugega, teritorialnega vidika. Italija je bila, z izjemo langobardskih posesti, bizantinsko državno ozemlje. Kljub temu se komajda dajo zaznati posledice ikonoklazma. Tudi eksarh Eutychios je zavzel nevtralno stališče in ni preprečil udeležbe ravenskega škofa na rimski sinodi leta 731. Na Siciliji, ki je bila kot provinca pod oblastjo stratega, se ne omenjajo nobeni ikonoklastični ukrepi. Strateg je okrog leta 731 resda zadržal papeževe poslance, vendar to ne zadošča, da bi morali v tem videti aktiven ikonoklazem. Sicilski svetniški življenjepisi ne omenjajo ikonoklazma niti z besedo in tudi sicilski in kalabrijski episkopat ni bil deležen nikakršne kritike na ikonodulskem koncilu leta 787. Nekoliko bolj zapletene so bile razmere v napolitanskem vojvodstvu. Tukaj se sporoča leta 763 o škofu Pavlu, ki se je dal posvetiti v Rimu in se je mogel uveljaviti v Neaplju šele leta 765. V Kroniki neapelskih škofov (»Cronaca dei vescovi di Napoli«) manjka nekaj strani o škofu Kalvu (750—762), vendar se kodikološko ne da dokazati, da so bile iztrgane. Tako ostane odprto vprašanje, ali je prikaz na teh straneh napolitanski episkopat v zadevah ikonoklazma kompromitiral. Še ohranjeni list o tem času pa nam je ohranil prelepo legendo, ki velikega ikonoklasta Konstantina V. prikazuje v resnično pozitivni luči. Vzrok za to gotovo ni prepričljiv ikonoklazem, temveč cesarju zvesta nastrojenost iz nasprotovanja Rimu. Drugače ne bi mogel prav v tem času bizantinski ikonodul svetovati svojim sotrpinom Neaplja kot kraja pribežališča.

Gotovo najbolj svojevrstno reakcijo na ikonoklazem, o čemer bomo nazadnje na kratko spregovorili, je treba pripisati Karlu Velikemu. On je na osnovi slabega prevoda aktov sinode leta 787, zlasti zamenjave izrazov za čaščenje in oboževanje[4] zavrnil sklepe te sinode in je v »Karlovih knjigah« (Libri Carolini) izdelal lastno

[4] Pod »čaščenjem« (grško timé ali timetikè proskýnesis) si predstavljamo zelo visoko stopnjo spoštovanja, ki še lahko pritiče zemeljskim bitjem, medtem ko »oboževanje« (grško latreía) pritiče samo božji osebi (op. prev.).

teološko misel. Povsem napačno bi bilo na tej podlagi označevanje frankovskih kraljev kot nasprotnikov ikon. Odnos do podobe je bil na Zahodu vedno drugačen kakor na Vzhodu, če hočemo reči, nefilozofski. Podoba je bila predvsem predmet ogledovanja za tiste, ki sami niso bili sposobni brati svetih spisov. Odločilno ugotovitev je v tej zvezi postavil Gregorij Veliki v svojem pismu Sekundinu (leta 599).[5] Karel Veliki si je prizadeval za samostojno teološko zadržanje v odnosu do Carigrada in Rima. Zdi se, da zmerna ikonodulska nastrojenost, ki jo moremo pripisati v prvi vrsti Teodulfu iz Orléansa, ni ostala brez vplivov na nekatera dela tedanje umetnosti. Vendar pa se pri Karlu Velikem ne da niti zdaleč govoriti o ikonoklazmu. Tako je tudi povsem napačno povezovanje Karlove odklonitve, da bi poslal hčer Rothrudo v Carigrad, s ponovno postavitvijo ikon po cesarici Ireni, zlasti ker 787, ko je Karel odklonil ženitno ponudbo, sinodalni akti še niso bili prevedeni. Werner Ohnsorge, ki mu dolgujemo mnoga dragocena in nova spoznanja k vzhodno-zahodnim odnosom, gre odločno predaleč, ko razlaga kot vzrok za propad leta 843 načrtovane družinske povezave Ludvika II. z bizantinsko princeso ponovno postavitev ikon.

Morda bi šli predaleč, če bi vas še naprej utrujali s privrženci in sovražniki ikon, zato le še nekaj skopih besed za zaključek. Ikonoklazem nima niti v bizantinski državi niti v njenem vplivu na Zahod daljnosežnega in epohalnega pomena, kakor se često poudarja v znanosti in kakor se uporablja kot udoben izgovor za vse, za kar v virih ne najdemo zadovoljivega pojasnila. Rojstvo zahodne Evrope, ki se je izpolnilo v 8. stoletju, ne temelji samo na preoblikovanju sredozemskega sveta po Arabcih, temveč tudi na politiki bizantinske države, ki so ji Bolgari in Arabci vsilili pravila igre, tako da se je morala omejiti na reševanje svojega grško govorečega in mislečega osrednjega dela, in je zato dala proste roke razvoju na Zahodu. Ikonoklazem ni bil »politična in kulturna kriza«; za to ga je napravil šele poznejši čas.

(Iz nemščine prevedel Rajko Bratož)

Zusammenfassung

DER BILDERSTREIT: SEINE BEDEUTUNG FÜR BYZANZ UND SEINE AUSWIRKUNGEN AUF DEM WESTEN

Peter Schreiner

Der erste Teil des Vortrages widmet sich den Voraussetzungen und Hintergründen, die im 8. Jhd. zum Ausbruch des Bilderstreites führten. Entgegen einer in der Literatur weit verbreiteten Meinung stellt er in erster Linie eine in christologischen Fragen wurzelnde theologische Auseinandersetzung dar, die ihre Ursprünge in den ersten christlichen Jahrhunderten hat. Die Dürftigkeit der Quellenlage im 8. Jhd. und ihre ausschließlich bilderfreundliche Einstellung erschwert eine Beurteilung des Ausbruchs des Bilderstreites. Die Herkunft des Kaisers aus den angeblich bilderfeindlichen östlichen Provinzen kann nicht dafür verantwortlich gemacht werden. Der Einfluß von Arabern und Juden, der in der gesamten byzantinischen Geschichtsschreibung hervorgehoben wird, beruht auf Legenden, die erst Ende des 8. Jhd. auftauchen. Ein unleugbares Faktum stellen die bilderfeindlichen Reden Kaiser Leons III. dar, welche vermuten lassen, daß die persönliche theologische Einstellung des Kaisers den Ausgangspunkt aller Maßnahmen bildet. Auch der Erlaß eines Edikts (730, keinesfalls 726) ist nicht mit Sicherheit nachweisbar. Zerstörungen und Verfolgungen waren bis zur Synode von 754 selten. Verschärfte Maßnahmen sind nur zwischen 754 und 775 (Tod Konstantins V) bekannt. Doch kann dieser Zeitraum nicht als charakteristisch für die Gesamtauseinandersetzung gelten. Der erneute Ausbruch des Bilderstreites nach 815 hat seinen Anlaß wohl in den außenpolitischen Mißer-

[5] Monumenta Germaniae Historica, Epistulae 1—2, epist. 9.

folgen der bilderfreundlichen Kaiser, die eine latent ikonoklastische Opposition geschickt ausnützte. Die Breitenwirkung der Bewegung war nun aber deutlich geringer, da sie sich im wesentlichen auf eine zelotische Mönchspartei und den Kaiserhof konzentrierte. Da aber nunmehr die bilderstürmenden Kaiser den Arabern unterlegen waren, erlangte das Mönchtum, unterstützt von Photios, in der Synode von 843 den Sieg.

Es läßt sich zeigen, daß die Provinzen des Byzantinischen Reiches in sehr unterschiedlicher Weise von den Auswirkungen des Bilderstreites erfaßt worden waren. Auch die Haltung der Bevölkerung war alles andere als einheitlich. Dasselbe gilt für die Armee, und selbst unter den Mönchen gab es bilderfeindliche Strömungen. Insgesamt gesehen war der Bilderstreit eine Bewegung, die entgegen einer weit verbreiteten Meinung keineswegs die Grundfesten des Staates ins Wanken brachte.

Der zweite Teil des Referates behandelt die Auswirkungen des Bilderstreites auf den Westen. Hier divergieren byzantinische und lokale Quellen, besonders der Liber Pontificalis nicht unerheblich. Während erstere die antibyzantinische Maßnahmen der Päpste als Reaktion auf das Bilderverbot interpretieren, erfordern die den Vorgängen gleichzeitigen italienischen Quellen eine andere Darstellungsweise. Sowohl der Steuerboykott des Papstes wie auch der Entzug der päpstlichen Jurisdiktionsrechte über bestimmte Gebiete finden vom Bilderstreit unabhängige Erklärungen. Ein Bruch zwischen Papsttum und byzantinischen Kaisertum ist nicht zu beobachten. Erst die vom Bilderstreit unabhängige Hinwendung der Päpste an die fränkischen Herrscher hat diesen eingeleitet. Ein besonderes Kapitel im Bilderstreit stellt die theologische Haltung Karls d. Gr. dar. Verwirrung hat hier in erster Linie die Unkenntnis der griechischen Sprache und die in einer groben lat. Übersetzung falsch wiedergegebenen Begriffe »Verehrung« und »Anbetung« gestiftet. Vielleicht hat aber auch der Wunsch Karls d. Gr. und seiner Theologen, sich gegenüber Rom (welches die Wiederherstellung der Bilder in der Synode von 787 voll billigte), in theologischen Fragen zu profilieren, zu dieser Einstellung beigetragen. Von einem weitreichendem Einfluß des Bilderstreites auf den Westen kann jedenfalls nicht die Rede sein, und auch im Hinblick auf das byzantinische Reich hat ihn erst die Nachwelt zu einer politischen und kulturellen Krise gemacht.

GORIŠKI LETNIK — ZBORNIK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo trinajst številk. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Julijski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija

— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

ZČ 1/1947 (ponatis 1977) — **1600 din**
ZČ 2-3/1948-49 — **razprodan**
ZČ 4/1950 (ponatis 1987) — **3200 din**
ZČ 5/1951 (ponatis 1987) — **6000 din**
ZČ 6-7/1952-53 (ponatis 1986) — **4000 din**
ZČ 8/1954 — **razprodan**
ZČ 9/1955 — **razprodan**
ZČ 10-11/1956-57 — **razprodan**
ZČ 12-13/1958-59 — **razprodan**
ZČ 14/1960 — **2800 din (kmalu razprodan)**
ZČ 15/1961 — **razprodan — 1400 din**
ZČ 26/1972, št. 1-2 (ponatis 1980) — **1600 din**
ZČ 16/1962 — **razprodan**
ZČ 17/1963 (ponatis 1978) — **2000 din**
ZČ 18/1964 (ponatis 1980) — **2000 din**
ZČ 19-20/1965-66 (ponatis 1985) — **2400 din**
ZČ 21/1967 — **razprodan**
ZČ 22/1968, št. 1-2 (ponatis 1983) — **1200 din**
ZČ 22/1968, št. 3-4 — **1600 din (kmalu razprodan)**
ZČ 23/1969, št. 1-2 — **razprodan**
ZČ 23/1969, št. 3-4 — **razprodan**
ZČ 24/1970, št. 1-2 (ponatis 1981) — **1200 din**
ZČ 24/1970, št. 3-4 — **pred ponatisom**
ZČ 25/1971, št. 1-2 (ponatis 1985) — **1400 din**
ZČ 25/1971, št. 3-4 (ponatis 1986)
ZČ 26/1972, št. 3-4 (ponatis 1984) — **1600 din**
ZČ 27/1973, št. 1-2 — **razprodan**
ZČ 27/1973, št. 3-4 — **pred ponatisom**
ZČ 28/1974, št. 1-2 — **razprodan**
ZČ 28/1974, št. 3-4 — **1800 din (kmalu razprodan)**
ZČ 29/1975, št. 1-2 — **1200 din**
ZČ 29/1975, št. 3-4 — **1200 din**
ZČ 30/1976, št. 1-2 — **1000 din**
ZČ 30/1976, št. 3-4 — **1000 din**
ZČ 31/1977, št. 1-2 — **1200 din**
ZČ 31/1977, št. 3 — **1000 din**
ZČ 31/1977, št. 4 — **800 din**
ZČ 32/1978, št. 1-2 — **1000 din**
ZČ 32/1978, št. 3 — **800 din**
ZČ 32/1978, št. 4 — **800 din**
ZČ 33/1979, št. 1 — **1000 din**
ZČ 33/1979, št. 2 — **800 din**
ZČ 33/1979, št. 3 — **800 din**
ZČ 33/1979, št. 4 — **600 din**
ZČ 34/1980, št. 1-2 — **1200 din**
ZČ 34/1980, št. 3 — **600 din**
ZČ 34/1980, št. 4 — **600 din**
ZČ 35/1981, št. 1-2 — **1000 din**
ZČ 35/1981, št. 3 — **600 din**
ZČ 35/1981, št. 4 — **600 din**
ZČ 36/1982, št. 1-2 — **1000 din**
ZČ 36/1982, št. 3 — **600 din**
ZČ 36/1982, št. 4 — **600 din**
ZČ 37/1983, št. 1-2 — **800 din**
ZČ 37/1983, št. 3 — **600 din**
ZČ 37/1983, št. 4 — **600 din**
ZČ 38/1984, št. 1-2 — **800 din**
ZČ 38/1984, št. 3 — **600 din**
ZČ 38/1984, št. 4 — **600 din**
ZČ 39/1985, št. 1-2 — **1000 din**
ZČ 39/1985, št. 3 — **800 din**
ZČ 39/1985, št. 4 — **800 din**
ZČ 40/1986, št. 1-2 — **1400 din**
ZČ 40/1986, št. 3 — **1000 din**
ZČ 40/1986, št. 4 — **1200 din**
ZČ 41/1987, št. 1 — **1600 din**
ZČ 41/1987, št. 2 — **1600 din**

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 4000 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 10.000 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 250 dinarjev zaračunamo dejanske poštne stroške.

Ponatise vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 1000 din.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.